

आगमानुसन्धानको सन्दर्भमा-प्रेमनिधि पन्त

- विश्वनाथ भट्टराई

नेपाली तथा संस्कृत भाषाका प्रकाण्ड विद्वान प्रमनिधि पन्तको जन्म कतिले भयो यसबारे आजसम्म भएका अनुसन्धानात्मक कार्यबाट थाहा हुन सकेको छैन । तर पनि यिनी राजा मल्लवम्म समकालीन थिए भन्ने कुरा निर्विवाद छ । साथै यस कुराको पुष्टि पन्तकै कतिपय कृतिहरूले पनि गरेका छन् ।

राजा मल्लवम्म नेपाल भित्र पर्ने पर्वत राज्यका राजा थिए । यो राज्य चौविसी नामले प्रसिद्ध राज्य हरू मध्ये एक हो । यिनकी आमाको नाम पार्वती र १ पिताको नाम धनश्याम थियो । यिनकी पत्नी महलवसन्ता नामकी थिइन् २। यिनको पुख्र्यौली घर ताकुम थियो र यिनको जन्मस्थल पनि ताकुम नै थियो ३। यी राजाको वंश परम्पराबारे पन्तले आफ्नो कृति 'मल्लादर्श' मा यसरी प्रकाश पारेका छन् । अस्त्युत्तरस्यां दिशि रुक्मनामको देहास्ततः ताकम संज्ञाः पर्वते आनम्म भूपाल वपुः समाश्रितौ गत्वा प्रजाः पाल-यतिस्म केशव ॥

महलवसन्ता भाषया गेहराजे सततमिह वसन्तस्त
रूपपातोऽथ वषा

स्वयुत नृपतिदत्तं तत्रवाज्ञा वसन्त स्त्विति महलवसन्ता
नाम राज्ञ्या कृताथम् ॥

चन्द्रम्म नाम नृपतिद्विजवृन्द विद्यात् तत्तद्विनोद
विनिवेदित भूरिवित्तः

आनम्म भूपतनमः सकलाः प्रजाय स्वामन्दिताः किल
चकार मकारमूढः ॥

चन्द्रम्म भूपदुदभूदपूर्वो राजाधिराजः किल दिम्मनामा
यस्मिन्महीं शासति नाक वान्छा दरिद्रता भूदखिलेऽपि
लोके ॥

श्री दिम्म भूपाल सुनस्त्वपूर्वो गुणैरभूद्भूति नागमल्लः
नामः प्रजा अस्थ कदापि चक्रुः सुनीति वैत्सुस्त-
दयं तुः नागः ॥

श्री नागमल्लादुपमा दरिद्रो वभूव नारायण मल्ल-भूपः
यस्मिन्क्षितौ तिष्ठति लक्ष्म्या विहीनो भवदाप्त
शोकः ॥

वभूव नारायणमल्ल भूपतः श्रीराजमल्लः क्षिति-
पालकाग्रणीः

१ धनश्याम मल्लान् नृपात्पार्वतीतः कुमाराच्च माराद्वरः को-
प्यपूर्वैः नृपालो मल्लवम्म नामा सुजातो यतः स्वर्गदेवा-
धरा भूमिदेवाः मल्लादर्श-पृष्ठ ६४

२ राज्ञी महलवसन्त राज्ञी रूपानुसारेण-मल्लादर्श
पृष्ठ ७१

३ देहास्ततः ताकमसंज्ञाः पर्वते- मल्लादर्श पृष्ठ २६

प्रजा व्रजारञ्जनकर्मतोऽभृशं राजेति नामार्थं [...]
थमं चकार यः॥

श्रीराजमल्लतनयो विनयाम्बुराशिः सम्मानिताखिलघटा
सुरकावतंसः

स्वीय प्रताप परितापित वैरिसार्थो आसीदसीम गुणकः
शिवमल्लभूपः॥

नरपति शिवमल्ला दुद्भूतो नागमलः क्षितिपति कर
मौलि प्रस्फुरद् रत्नभूतः

निजगुण गण धर्ये रद्वितीयो द्वितीयः सकल रुचिर
गोष्ठी स्वागतः स्वप्रसङ्गः॥

बभूव नारायण मल्ल भूपो द्वितीय उर्वापति बन्धपादः
यो नागमल्लस्य पितुर्वियोगं विस्मापयामासतरां
प्रजानाम् ॥

अस्मिन्नृपाल रत्नाकरे तु वंशार्णवे तस्मात्
विद्वल्लक्ष्मी द्वितौ जातः श्री शाह मल्लेन्दुः॥

घनश्याममल्लो घनश्याममग्नो नृपः कोऽप्यभूत् साह-
मल्ली पतीन्द्रात्

यदीय प्रजानां विषादः शिवान्नो परो नीति सङ्गा
दनीतिवच नित्यम् ॥

घनश्याम मल्लक्षितीन्द्रस्य पुत्रो नृपः श्री मल्लैवम्ननामा
सुरःद्र

हरिर्वा रविर्वा विद्युर्वा स्मरो वे त्पलं सर्वधर्मःसतां
संज्ञयक्ष्मा ॥

श्रीमन्मल्लैवम् नृपालसूनवः सहोदरा सप्तमता
श्रिगयुषः

प्रियव्रतस्तेषु कुमार आदिमः कुमारमारादि विजि-
द्वुर -

... ..

... ..

... ..

वंश तालिका

१ आनम्म-२ चन्द्रम्म-३ दिम्म-४ नायमल्ल-५
नारायण मल्ल-६ राजमल्ल-७ शिवमल्ल-८
नागमल्ल-९ नारायण मल्ल-१०-साहमल्ल-११
घनश्याम मल्ल-१२ मल्लैवम्म-१३ प्रियव्रतादि

राजा मल्लैवम्मको राज्यकालको विषयमा ह्या-
मिल्टनले आफ्नो कृतिमा यस्तो उल्लेख गरेका छन्-
“गोरखालीहरूले पछिबाट विजय गरेको नेपालको योटा
राज्यका राजा मल्लैवम्म थिए । उनले राज गरेको
राज्य वर्तमान नेपालको सप्तगण्डकी प्रवेशको चौबिसी
राज्य मध्ये एउटा हो(४)” वस्तुतः राजाहरूको
राज्य विषयको एक अपूर्ण पाना हो ।

यी राजा शक संवत् १६०८ वि. सं १७४३

4 Malaibarman was the King of a princi-
pality of Nepal which was later Conque-
red by Gorkha. The country ruled by him
was included in the Chaubisi states of

the Sapt Gandaki Pradesh in the pre-
sent kingdom of Nepal (Account of the
kingdom of Nepal 1819 PP 269-72)

मा पर्वत प्रदेशको राजा बने ५। यस राज्यलाई यिनका पूर्वा शाही वमका छोरा घनश्यामले आफ्नो अधीनमा लिएका थिए वि. सं. १७१५ मा नै ६। राजा मल्लवम्मले शक संवत् १६४८ मा काशीमा ७ देहत्याग गरेकोबाट यिनले शक सं. १६०८ देखि १६५८ शक सं. सम्म राज्य गरेको कुराको पुष्टि भिन्दछ। यस बाट स्पष्ट छ-प्रेमनिधि पन्त मल्लवम्म समकालीन भएकोले यो समयलाई प्रेमनिधिको समय भनेर पनि लिनु सकिन्छ।

राजा मल्लवम्म प्रसिद्ध तान्त्रिक तथा मंत्रोपासक थिए. ८। वस्तुतः यिनको कुलपरम्परा नै तंत्रमतानुयायी थियो। त्यसैले रानी महलवसन्ता र छोराहरू समेत तंत्र विद्यामा सिद्धहस्त थिए। यस कुराको वर्णन पन्तले मल्लादशमा निकै राम्रो गरेका छन्। यद्यपि राजा मल्लवम्मको जीवन शान्ति प्रिय देखिन्छ तापनि यिनले एकपटक लडाइँमा मुस्ताङको राजालाई जुम्लाको राजाबाट छुटाएका थिए १०।

पं. प्रेमनिधिको जन्मस्थल दाना थियो। यस कुराको उल्लेख स्वयं पन्तले गरेका छन्। यसको साथै पन्तले आफ्नो कृतिहरूको अन्त्यमा कुर्माचल अर्थात् कुमाऊँ नै आफ्नो जन्मस्थल भएको उल्लेख पनि गरेका छन् १०। यो प्रदेश सुगौली सन्धि हुनु भन्दा अगाडि नेपालको अधीनमा थियो पछि सुगौली सन्धि अनुसार कुमाऊँमाथि नेपालीहरूको आधिपत्य हट्यो।

यहाँनिर स्मरणीय के छ भने प्रमनिधिले आफ्ना कृतिमा आफ्नो जन्मस्थल कुमाऊँको उल्लेख गरे र्छे आफ्नै कृति "प्रायश्चित्त प्रदीप"मा दान पदको पनि उल्लेख गरेका छन् ११। यसबाट निश्चितरूपमा के भन्न सकिन्छ भने यिनको पुख्यौली घर दाना नै थियो। केवल अध्ययनार्थ यिनी कुमाऊँ गएका थिए। यस प्रकार निकै वर्ष बस्नुको फलस्वरूप कुमाऊँ माथि यिनको विशेष स्नेह हुनु स्वाभाविकै थियो। जसले गर्दा यिनी आफ्नो जन्मस्थललाई विसरेर एक्कासी आफ्नो जन्मस्थल कुमाऊँ बनाउन पुगे। अर्को कुरा के पनि भन्न सकिन्छ भने यिनले आफ्ना प्रत्येक कृतिमा कुर्माचलको उल्लेख गर्नुबाट पनि यिनको जन्मस्थल दाना नै भएको सिद्ध हुन्छ। मेरो विचारमा यिनले धेरै ठाउँमा कुर्माचलको उल्लेख गर्नुको अर्थ हुन्छ- कुर्माचल यिनको जन्मस्थल होइन। एकै ठाउँमा उल्लेख गर्दा पुग्नेमा हरएक ठाउँमा उल्लेख गर्नुको मतलब के हुन्छ? नभएकोलाई सिद्ध गर्न खोज्नु?

वस्तुतः यिनको प्रथम विद्याध्यायन केन्द्र आफ्नै जन्मस्थल दाना र दोस्रो केन्द्र कुमाऊँ अनि तेस्रो केन्द्र बनारस थिए। कुमाऊँमा अध्ययन गर्दागर्दै यिनले केही ग्रन्थहरू पनि लेखेका थिए। पछिबाट यिनी आफ्नो जन्मस्थल दानामा फर्किए। त्यतिखेर यिनको विद्वत्ताबाट प्रभावित भएर राजा मल्लवम्मले यिनलाई बोलाई आफ्नो धर्माधिकारी बनाएको हुन सक्छ।

५ घनश्यामका दुई रानी मध्ये जेठी लम्जुङ्गे राजा चंडा शाहीकी छोरी र कान्छी जुम्ली राजा जहाँगीर शाहीकी छोरीहरू थिए। जेठीतिर मल्लवम्म र धर्मध्वज कान्छीतिर भर्ती, घनपारी र सकता गरी ५ छोरा र भित्रीनी हंसातिर महीधर नामक एक छोरा पनि थिए। यी राजा वि सं. १७४३ मा दिवंगत भए। पिताका शेषपछि जेठा मल्लवम्म पर्वतका राजा बने- प्राचीन नेपाल, संख्या १६ पृष्ठ ४८।

६ शाहीवमका छोरा घनश्यामले १७७५ मा पर्वतको राज्य भेट्टाए-प्राचीन नेपाल संख्या-१६ पृष्ठ-४८।

७ "नवमाध्याय मल्लवम्मस्य काश्यां देहत्यागः शाके १६५८ सहकाल" इतिहास प्रकाश पृष्ठ ८७।

८ श्री मन्मल्लवम्म नृपाल महीशो यन्त्रोपजातः किल साधकाग्रणीः मल्लादर्श पृष्ठ ५४।

९ मुस्ताङ्गभूपतिवरं किल काकवेण्यां रूढं स्वदर्शवशतो जुमलीश्वरेण समोचयन् करुणया स्वचमूवलेन प्रत्यर्थी वृन्दमखिलं जयतिस्म राजा-मल्लादर्श पृष्ठ -४७।

१० नाम प्रेमनिधीति पन्थ कुलभूः कुर्माचलो जन्मभूः काम्यकर्म कमला पृ० १३७।

११ दानपदतः ख्याते तु देशे वरे प्रायश्चित्त प्रदीप पृ० ४३५।

यसको अछ राम्रो निर्णय इतिहासकारले गर्नेछन् । वास्तवमा पन्त नेपाली थिए । मातृभाषा नेपाली थियो । यसमा कुनै सन्देह छैन । यसको अरू वलियो प्रमाण पन्तले स्वयं गरेको प्रायश्चित्त प्रदीपको नेपाली अनुवाद हो । यही अनुवाद नै आजसम्मको खोज मुताविक पुस्तकाकारमा लेखिएको सर्वप्रथम नेपाली भाषा पनि हो ।

हिन्दी विश्वकोष भोलम ५ पाँचमा पन्तलाई भारत तीर्थ तंत्रसाहित्यमा विशिष्ट आचार्यहरूको पंक्तिमा राखिएको छ । यो कसरी भयो ! आश्चर्य ? एक अनौठो आश्चर्य ? खास गरेर यिनी नेपाली तंत्रशास्त्री हुन् यसमा दुईमत हुनु संभव छैन । पन्तको चर्चा गर्दै विश्वकोषमा यस्तो उल्लेख गरिएको छ— “यिनको वासस्थान कुमाऊँ थियो । यिनी घर छोडेर काशीमा बसेका थिए । यिनी कार्तवीर्यका उपासक थिए । सानै अवस्थामा यिनकी पत्नीको देहान्त भयो । काशी आए पछि यिनले बराबर विद्याध्ययन गरे । यिनले गरेको शिवताण्डव तंत्रको टीका काशीमा नै समाप्त भयो । यस ग्रन्थबाट यिनलाई धेरै नै अर्थ प्राप्त भएको थियो । यिनले तीन विवाह गरेका थिए । तेस्री पत्नीको नाम प्राणमञ्जरी देवी थियो । प्रसिद्ध छ कि प्राणमञ्जरीले आफ्नो पुत्र सुदर्शनको मृत्युको संस्मरणमा ‘सुदर्शन’ नामको तंत्रग्रन्थ लेखेकी थिइन् । यो तन्त्रराजको टीकाग्रन्थ हो र प्रेमनिधिले शिवताण्डवको टीका मल्लादर्श, पृथ्वी चन्द्रोदय र शारदा तिलकको टीका लेखेको थियो । यिनको नामबाट भक्तितरंगिणी, दीक्षा प्रकाश (सटीक)

प्रभृति कतिपय ग्रन्थ प्रसिद्ध छन् । ‘कार्तवीर्यको उपासना विषयमा यिनले दीक्षा प्रकाश लेखेको थियो । यिनको पृथ्वी चन्द्रोदयको रचनाकाल ई. १९७३ हो । कार्तवीर्य वारे “प्रयोग रत्नाकर” नामको प्रसिद्ध ग्रन्थ छ । श्री विद्यानित्य कर्म पद्धति कमला तंत्र राजग्रन्थसंग सम्बन्धित छ । वस्तुतः यो ग्रन्थ पनि प्राणमञ्जरी रचित हो ।” १२

माथि उल्लिखित पन्तका कृतिहरूमध्ये पृथ्वी-चन्द्रोदय गलत नाम हो । यसको सही नाम पृथ्वीप्रेमोदय हो । साथै श्री विद्यानित्य कर्म पद्धति कमला—यो पनि गलत नाम हो । यसका सही नाम हुन्—श्री विद्यानित्यकर्म कमला, श्री विद्याकाम्यकर्म कमला र श्री विद्यानैमित्तिक कर्म कमला । यी कृतिहरू प्राणमञ्जरी रचित नभएर पं. प्रेमनिधि रचित हुन् ।

पं. प्रेमनिधि पन्त चारछाप गोत्रिक ब्राह्मण हुन् र यिनी कार्तवीर्यका महान् उपासक र श्री विद्या परम्पराका कट्टर समर्थक पनि थिए । साथै यिनी: धर्मशास्त्र स्मृतिशालीन्, कर्मकारी, प्रसिद्ध टीकाकार, महान् दार्शनिक, नेपाली भाषा विशेषज्ञ र प्रख्यात ज्योतिषी पनि थिए । यिनका गुरुको नाम दिनकर थियो—१३। दिनकरको जन्म पनि भारद्वाज कुलमा नै भएको थियो—१४ ।

पन्तका पिताको नाम उमापति १५ र माताको उद्योतमती थियो । यिनले तीन विवाह गरेका थिए । जेठी पत्नीको नाम कमला १६ माहिलीको मति

१२ हिन्दी विश्वकोष भोलम पाँचबाट नेपाली अनुवाद ।

१३ नृपालेनादिष्टो दिनकरगुरुच्छिष्ठ भजनः—

—मल्लादर्श पृ० २ ।

१४ “प्रेमनिधिले आफ्ना कार्तवीर्य सपर्या नामक रचनामा उल्लेख गरे अनुसार उनका गुरु भारद्वाज

छुन् —” ‘नेपाली’ पृष्ठ सं० ५४ ।

१५ यस्योद्योतयती सती गुणवती माता पितोमापतिः

काम्यकर्म कमला पत्र १३७।

१६ याता चेःकमला त्वगस्थिरुधिर प्रायापद श्री हरेः

त्रिपुर सुन्दरी पद्धति पत्र १ ।

(सुमति?) १७ र कान्छीको प्राणमञ्जरी देवी थियो १८ । प्राणमञ्जरीबाट सुदर्शन नामको छोरो जन्मेको थियो । पुत्र सुदर्शनको मृत्यु बात्यावस्थामा नै भएकाले उनको संस्मरणमा प्राणमञ्जरीले 'तन्त्रराजतन्त्र' माथि सुदर्शन टीका लेखेका छन् ।

पं. प्रेमनिधिका कनका र महालक्ष्मी दुई छोरीहरू पनि थिए । यस कुरालाई चित्त-हरण चक्रवर्तीज्यूले पनि स्वीकारेका छन् २० । वस्तुतः कनकाबारे संशय बाँकी नै छ । महालक्ष्मीको जन्म प्रथम पत्नी कमलादेवीबाट भएको थियो । दोस्रो पत्नी सुमतिबाट सन्तान भएको उल्लेख प्राप्त भएको छैन । तेस्रो पत्नी प्राणमञ्जरीले भने आफ्नो प्रसिद्ध तान्त्रिक कृतिमा २० आफ्ना आमा, बाबु, पति र आफ्नो समेत परिचय आफैले दिएकी छन् । यहाँनिर स्मरणीय के छ भने मेरा धेरै छोराहरू थिए, ती मध्ये सुदर्शन जेठा थिए भनी पन्तले स्वयं आफ्नो कृति "श्राद्धकर्मनिधि" मा उल्लेख गरेका छन् २१ । तर अन्य छोरा थिए वा थिएनन् सोझै भन्न

सकिन्न तापनि आजसम्मको खोज मुताबिक पन्तको यौटै छोरो भएको तथ्य प्रकाशमा आएको छ । यिनले आफ्ना कृतिहरूलाई पनि सुपुत्रको रूप दिएको ले २२ संभवत यिनका यौटै नै छोरा थिए जसको नामोत्लेख माथि भइसकेको छ ।

पन्तले र पत्नी मति दुबैले तान्त्रिकदीक्षा ग्रहण गरेका थिए २३ । पन्त यौवनावस्थामा छंदै प्रथम प्रियपत्नी कमलादेवीको आकस्मिक देहान्त भए-कोले शोकाकुल भई सर्वप्रथम यिनी नेपाललाई छोडी बनारस गएर बसे । बनारस गए पछि आफ्नो जन्म-भूमि नेपालमा फर्किएको उल्लेख अधावधि पाइएको छैन ।

यिनी शुरूदेखिनै मलैवम्मका प्रिय पात्रमात्र नभएर गुरु समेत भएकाले बनारस गएपछि यिनलाई राजाबाट केही संपत्ति र बस्ने घर समेत मिलेको थियो २४ । यस्तै अर्को ठाउँमा पनि उक्त कुराको अङ्क

१७ पत्नी तदीया मति: —पृथ्वी प्रेमोदय पत्र १ ।

१८ कृतावत महालक्ष्मीश्च निर्मातृका । महालक्ष्मीश्च ग्रन्थकर्तुः कन्योक्ता-मल्लादर्श पत्र-३७ ।

इति महलबसन्ता युगमलैवम्म देवो दृढ कनका मुमुक्ता मुक्त गेहं ददाति, ग्रन्थकर्तुं द्वितीया कन्या यदि कनका पदेन विवक्षिता तदा दृढं कनका यत्र इत्यर्थोऽपि संभवति । मल्लादर्श पत्र-३७ ।

19 Reference is made to two daughters of his Mahalaksmi and kanaka-from the journal of the Royal Asiatic society of Bangal letters VOL. VI 1940 Artical No 6 P. 1061

२० यस्याः कोऽपिच हर्षदेव विबुधस्तातप्रसूः श्रीमती ख्याता हर्षमतीति । × ×

विद्वत्प्रेमनिधेस्तृतीय वनिता श्री प्राणमञ्जरीहम्

त्रिपुरसुन्दरी पद्धति पत्र-१ ।

२१ सन्ति यद्यपिसुता बहवोमे श्री सुदर्शन मुखादि तथापि पत्र-१

२२ श्राद्धकर्मनिधिरेषः सुपुत्र श्राद्धकर्म कुरुते प्रकटं यः पत्र-१ ।

२३ दीक्षां प्रेमनिधिद्विजोऽभ्युपगतः पत्नी तरीया मतिः पृथ्वी प्रेमोदय-पत्र १ ।

२४ अस्यादि प्रचुरं हिमांशुरुचिरं सौभाग्य युक्तं गृहम् पूर्वं संहरतो यमस्य शातशो दुष्कीर्तिरेव स्थिरा । स्वर्णादिप्रचुरं हिमांशुरुचिरं सौभाग्य पूर्णं गृहम् । यत्कलब्धं हि मया पुनर्नवतमं श्रीमन्मलैवम्मतः मल्लादर्श पत्र ३७ ।

बढी पुष्टि स्वयं पन्तले गरेका छन्—२५। तर यस प्रकारको संपत्ति पन्तलाई मल्लादर्शको रचनाकालपछि मिलेको थियो। संभवतः घर चाहि यिनलाई पहिले नै मिलेको हुन सक्तछ। यसको साथै उक्त पंक्तिमा 'पुनर्नवतम' को प्रयोग यिनले गरेकाले बनारस गए पछिको अर्थप्राप्ति चाहि यिनका निमित्त दोस्रो पटकको राजप्रसाद थियो। पं. प्रेमनिधिले आफ्नो संक्षिप्त परिचय आफ्ना धेरै जसो कृतिहरूमा दिएका पनि छन्। यस प्रकारको परिचय सर्वत्र एकै किसिमको छ। दुःखको कुरा के छ भने यिनले आफ्नो जीवनाविधिसा दुखद् परिस्थितिको सामना गर्नु परेको थियो। यिनको मृत्यु विषयमा पनि अहिलेसम्म कुनै तथ्य फेला परेको छैन।

यिनले आफ्ना सम्पूर्ण कृतिहरूको रचना दाना, कुमाऊँ र बनारसमा गरेका थिए। यसको प्रमाणको रूपमा यिनकै कृतिका लाइनहरू काफी छन्। पुस्तकाकारमा सर्वप्रथम निस्किएको नेपाली भाषाको आदिम ग्रन्थ प्रायश्चित्त प्रदीपको २६ रचना पन्तले आजभोलिको धवलागिरी अञ्चल भित्र पर्ने म्याग्दी

जिल्लाको गण्डकी नदी नजिकैको आफ्नै जन्मस्थल दानामा, श्री विद्यानित्यकर्म कमला २७ श्री विद्या नैमित्तिककर्मकमलाको कुमाऊँमा २८ र अन्य बाँकी धेरै जसो कृतिहरू बनारसमा नै गरेका थिए। एउटा रमाइलो कुरा के छ भने विभिन्न विषयका प्रकाण्ड पंडित हुंदा हुँदै पनि यिनले आफूलाई "जडाधिपपति"को सज्ञा दिएका छन् २९।

प्रेमनिधि पन्त र उनको प्रायश्चित्त प्रदीपको चर्चाको सिलसिलामा गोपीनाथ कविराजको खोजलाई आधार बनाई डिल्लीराम तिमिसिनाले प्रायश्चित्त प्रदीपको ३० रचनाकाल (१६७५ शकाब्द अथवा १७५३ ई.)को उल्लेख गर्नुको साथै अन्य धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरू प्रयोगरत्न घृतदान पद्धति र समयारामको समेत उल्लेख गर्नु भएको छ, साथै 'कार्तवीर्य सपर्या' ग्रन्थको पनि। तर उक्त प्रायश्चित्त प्रदीपको रचनाकाल शकाब्द १६४५ हो ३१। यस्तै अर्को ठाउँमा तिमिसिना 'मल्लादर्श' राजाधिराज महलवर्मको आदेश मुताबिक लेखेको कुराको चर्चा गर्नु हुन्छ। वस्तुतः उक्त ग्रन्थ महाराजाधिराज मलैवर्मको आज्ञा मुताबिक लेखिएको हो ३२। फेरि तिमिसिना एक अर्को ठाउँमा प्रायश्चित्त

२५ यन्त्रस्योपासको यः क्षितिपतितिलकः श्री मलैवर्म भूपः काश्यां गेहं सुसौधं प्रतिशर दशनाद्यर्थकं चापि रायम् मल्लादर्शस्य कर्त्रे स्वगुरुकरुणया प्रेमनिध्याह्वयाय श्रद्धाभिर्भयो ददाति प्रणिभवतुतमा मेघ पूर्णाखिलार्थः

मल्लादर्श पत्र ७५।

२६ गण्डक्याः सविधे हि दानपदतः ख्यातेषु देशेवरे श्री कृणस्य कृपावशादमलतां ग्रन्थोऽयमागच्छतु पत्र ३०१।

२७ नामप्रेमनिधीति पन्त कुलभूः कूर्माचलो जन्मभूः सूपास्यं कृतवीर्यणाच्युतपदं तस्माइसाबुद्धता पत्र ४९।

२८ नाम प्रेमनिधीति पन्तकुलभू कूर्माचलो जन्मभूः सूपास्यं कृत वीर्यजाच्युत पदं तस्मादत्याबुद्धता सपूर्णकमला सुनिर्मलपदा नैमित्तिके कर्मणि, पत्र ६।

२९ क्वायं प्रेमनिधिर्जडाधिपपतिः ग्रन्थो नवीनो वववा। शब्दार्थ चिन्तामणि पत्र ३०१।

३० धर्मशास्त्रमा प्रायश्चित्त प्रदीप (रचनाकाल १६७५ शकाब्द अथवा १७५३ ई.) घृतदान पद्धति वा घृतदानरत्न, प्रयोग रत्नाकर. र समयाराम वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय हस्तलिखित ग्रन्थसूचि १३९९५ प्रसिद्ध छन् "नेपाली अंक ५४ पत्र ४।

३१ शाके वेद शरंतु भूपरिमिते मासिच पौषे सिते पक्षे राम तिथौ गुरौ च दिवसे प्रातः प्रसूतिगतः पत्र ४३५।

३२ श्री महाराजाधिराज मलैवर्मदेवै राजपुतः श्री काशीपुर निवासी कूर्माचलाधिष्ठित परम्पराकः यथो (पंती) पनामक कवि चिह्नित यन्त्रावलि विशदी-करोति। मल्लादर्श पत्र २।

प्रदीपको नेपाली अनुवादको श्रेय पनि प्रेमनिधिलाई नदिएर प्राणमञ्जरी देवीलाई दिनुहुन्छ ३३। बरू के कुरा संभव छ भने सुदर्शन टीका र त्रिपुर सुन्दरी पद्धति यी दुवै ग्रन्थको रचना पनि पन्तले नै गरेका हुन्। जसरी प्रायश्चित्त प्रदीपको रचनाको श्रेय मलै-वम्म र महलवसन्तालाई दिएका छन्। डिल्लीराम तर्क गर्दा गर्दै प्रायश्चित्त प्रदीपको नेपाली अनुवाद नै कसरी भयो ३४ भन्नेतिर पनि सकेत गर्नुहुन्छ। यसको सही उत्तर हो पन्तको मातृभाषा नेपाली भएकोले नै यस किसिमको अनुवाद संभव भएको हो। प्रायश्चित्त प्रदीपको भाषाको चर्चाको सिलसिलामा श्री बालकृष्ण पोखरेल यस्तो लेख्नु हुन्छ—'ई. १७३२ को प्रेमनिधि कृत ३५ प्रायश्चित्त प्रदीपको नेपाली चर्चा डोग्याली हो। पं. प्रेमनिधि पन्तका कृतिहरूको परिचय दिने सिलसिलामा प्रायश्चित्त प्रदीपको विषयमा चर्चा गर्दै चिन्तहरण चक्रवर्ती लेख्नु हुन्छ ३६—'यस शीर्षक-मा १६५४ मा रचना भएको ग्रन्थको श्रेय प्रेमनिधिका संरक्षक मलैवम्म र उनको पत्नीलाई छ। राजगुरु

हेमराजका पुस्तकालयमा यस ग्रन्थको पाण्डुलिपि छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। यो सत्य कुरा हो र हाल उक्त कृति नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा मौजुद छ। वस्तुतः यो ग्रन्थ प्रेमनिधि कै रचना हो। यसको प्रमाणको रूपमा पन्तको प्रतिभा, क्षमता, दार्शनिकता, बौद्धिकता, भाषागत तथा शैलीगत विशेषताहरूलाई लिन सकिन्छ। यिनी मलैवम्मका कृपापात्र भएकोले नै उक्त ग्रन्थको रचनाको श्रेय राजा र रानी दुवैलाई दिएका मात्र हुन्। यसको साथै चक्रवर्ती ३७ ले जगत्प्रेमोदय र शक्ति संगम तन्त्र टीकाको रचना समेत पन्तले गरेको कुराको उल्लेख गरेका छन् ३६। यी दुवै ग्रन्थलाई र निमल्लिसनाल उल्लेख गरेका कार्तवीर्य सपर्मा, समयाराम समेतलाई देखे सौभाग्य अहिलेसम्म पाएको छैन तापनि विद्वानहरूले लंके का कुरालाई सत्य मान्ने पक्षमा यस पंक्तिको लेखक पनि छ।

चक्रवर्ती प्रयोग रत्नाकरको चर्चाको सिलसिलामा

३३ तन्त्रराजको टीका गरे कै धर्मशास्त्र विषयक संस्कृत रचना प्रायश्चित्त प्रदीप (नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय) को नेपाली अनुवाद प्राणमञ्जरीले नै गरेको हुन धेरै संभव छ र यसमा प्रेमनिधि को हात हुनु पनि नौलो कुरो नभएर स्वाभाविक मानिन्छ—'नेपाली' अंक ५४ पत्र ५।

३४ किन्तु प्रायश्चित्त प्रदीपको नेपाली अनुवाद कसरी भयो भन्ने कुरा चाहि अनिर्णित भए कै लाग्छ—'नेपाली' अंक ५४ पत्र ५।

३५ नेपाली भाषा र साहित्य - बालकृष्ण पोखरेल वि. सं. २०२१।

36 Prayaschitta Pradipa (Composed in 1675 S. E.) work of the same composed in 1654 S. E. is also attributed to the

patron of Premanidhi- Malaivamma and his wife A. M. S. of this work is reported to exist in the library of Rajguru Hemraj of Nepal. F.J. Royal. A. S. Bengal Letters VOL. VI 1940 Art, No 6 Page No 108.

37 Jagalpremodaya (ASB III P 181) The work was composed in 1653 S. E. This at least a part of it deals with Prayascitta. F. J. R. A. S. Bengal L. VOL VI 1940 A. No 6 P. 108.

38 Commentary on the Sakti sangamatantra [Cat. cat I 364--623] F. J. R. A. S. B. L. VOL - VI .1940 A. No. 6 P. 109,

एक ठाउँमा फेरि यस्तो लेख्नु हुन्छ ३९-- "पन्तको प्रियदेवता कीर्तवीर्यको उपासनासंग संबन्धित यसको पाण्डुलिपि खण्डित छ। यस ग्रन्थका अंशहरू विभिन्न भागबाट पाइएकाले संपूर्ण ग्रन्थको प्रकृति किटन गार्हो छ। यस कुरालाई इण्डियन अफिस क्याटलगा मा लिइले स्वीकारेका छन्" तर यस ग्रन्थको पृष्ठ-संख्या ४५ छ। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। यसको प्रतिलिपि टोडरानन्द नामका कुनै व्यक्तिले गरेका छन्। हाल यो ग्रन्थ नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा मौजुद छ। यो पूर्ण छ। पं प्रेमनिधि पन्तले आफ्ना कतिपय कृतिहरूमा रचनाकालको उल्लेख भएका कृतिहरूबाट यिनले आफ्ना धेरै जसो कृतिहरूको रचना अठारौं शताब्दीको तेस्रो र चौथो दशकतिर गरेका थिए भन्न हामीलाई निकै सजिलो भएको छ। रचनाकालको उल्लेख नभएका कृतिहरूको विषयमा पनि पन्तले केही कृतिहरूका बीचमा उल्लेख गरेका केही महत्वपूर्ण पंक्तिहरूबाट केही मात्रामा केही कृतिहरूको पौवविषयक्रमको निर्णय गर्ने समेत सरल बनाइदिएको छ।

यसबारे केही चर्चा गरिहालौं

४० काम्यदीपदान पद्धतिको "नित्यञ्चाजन्मानु वृत्या प्रतिदिन मनुष्ठीयमान सद्विधिधरुक्त एव" यस्तै ४१, 'नैमित्तिकश्च जन्मोत्सव ग्रहणादि निमित्तेषु प्रतिदिन-मनुष्ठीयमानः सोऽपि प्रदर्शित एव" आदि बनाइहरूबाट नित्यकर्मक्रमला र नैमित्तिककर्मक्रमलाको रचना काम्यदीपदान पद्धति भन्दा पहिले भएको कुराको सकेत मिल्दछ। साथै नित्यकर्मक्रमलाको ४२ 'गृह-मण्डलादिकं तु नैमित्तिक कमलातः व्यष्टीभविध्यति' बनाइबाट नित्यकर्मक्रमलाको रचना नैमित्तिककर्मक्रमला भन्दा पछि भएको तथ्य प्रकाशमा आउँछ। यसरी नै नित्यप्रयोग रत्नाकर र ४३ पृथ्वी प्रोमोदेय ४४ मल्लादर्श ४५ मा उल्लिखित पंक्तिहरूबाट पनि भक्ति-तरङ्गिणीको रचना उक्त तीन कृतिभन्दा पहिले भएको कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ। शब्दार्थ चिन्तामणिमा उल्लिखित पंक्तिबाट पनि ४६ पन्तका कृतिहरूको पौवविषयक्रम थाहा पाउन केही थप बल मिल्छ अफ्रिचर कानेले तयार गरेको ४७ बर्णनात्मक ग्रन्थ सूचीमा भएको पन्तको ग्रन्थ सूचीमा पन्तले उल्लेख

39 Prayogaratnakara deals with the rights in connection with the worship of Partavirya No complete M. S. of the work is known. Portion of the work found scattered in different parts of the country made it difficult to form an idea of the exact nature of the work. Eggeling, in his India office catalogue I. O. IV 2595 frankly acknowledges this difficulty-F. J. R. A. S. B. L. VOL. VI 1940 Art 6 P. 108.

४० काम्यदीपदान पद्धति -पत्र ३।

४१ काम्यदीपदान पद्धति पत्र ३।

४२ नित्यकर्मक्रमला पत्र ४९।

४३ अनुसरतु तर्हि हेह्यपति भक्ति तरङ्गिणीमेव पृ १।

४४ अधिकंचारमत्कृत भक्तितरङ्गिण्या मनुसन्धेयम् पृ ८५।

४५ अधिकंतु अस्यदकृत भक्तितरङ्गिण्या मनुसन्धेयम्

पृ. २।

४६ आस्ते भक्ति तरङ्गिणी च भगिनी शब्द प्रकाशोऽ-

ग्रजः प्रायश्चित्तविधि प्रदीप इतरः शब्द प्रदाशोऽ-

ग्रजः मल्लादर्श इति प्रयोग पद पूर्वाख्य रत्नाकरो

यस्यासौ विशिखाग्रजो विजयतां शब्दार्थ चिन्तामणि

पृ. ३०१।

47 "Aufrecht and Kane different portion of the same work appear to have in some cases been indicated in separate works. The same work has also sometimes been referred to under different titles from the Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal letters VOL VI 1940 Art No. 6. Page No 107.

गरेका विभिन्न कृतिका विभिन्न अंशलाई पूर्णग्रन्थको संज्ञा दिएको छ । कतै कतै एउटै कृतिलाई विभिन्न शीर्षकमा राखिएको पनि पाइन्छ । यसको साथै गोपीनाथ कविराजले पनि एउटै कृतिलाई अफोचर कानले र्हे विभिन्न नाम दिई ओल्याएका छन् -४८ ।

तर जताततै जस्तो सुकै उल्लेख भएको पाइए तापनि पन्तका आजसम्म प्राप्त भएका प्रामाणित कृति र तिनको नाम, परिचय एवं रचनाकाल तथा प्रतिलिपि समयको परिचय दिने सानो प्रयास गरिएको छ । विशेष गरेर यस प्रयासमा ग्रन्थगत विषय वस्तुलाई पनि सर्साति चिहाएको छ ।

शब्द र्थ चिन्तामणि-

[रचनाकाल शाके १६५८]

यो ग्रन्थ शारदा तिलकको टीका ग्रन्थ हो । यसमा शारदा तिलकका विषयहरूलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ । व्याख्याको क्रममा पूर्वपक्षको खण्डन र स्वपक्षको स्थापना युक्तिसंगत तरिकाबाट गरिएको यो एक महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो । यस ग्रन्थको रचना शक सं. १६५८ मा भएको हो ४९ । यो नेपाली पाको कागजमा नेवारी र देवनागरी दुबै लिपिमा लेखिएको छ । भाषा सरल र सरस छ । शैली गद्यात्मक छ । यसलाई स्वयं लेखकले निबन्धको संज्ञा दिएका छन् ५० ।

नित्यकर्मकमला

रचनाकाल × [प्रतिलिपि समय १८१७]

श्री विद्या-परम्पराश्रित यस ग्रन्थमा श्रीविद्यो-

पासकका लागि आवश्यक कृत्यहरू, जस्तै- प्रातः-न्ध्या, नामपारायण, जप, नित्यपूजा, काल एवं देश-निर्णय, घटिकादिचक्रपूजा, श्रीचक्रस्वात्मैक्यानुसन्धान, त्रिपुरसुन्दरी द्वादशोपचार एवं नवावरण पूजा र शिष्याचार आदि बारेमा विस्तृत प्रकाश पारिएको छ ।

यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ । भाषा सरल र सरस छ । शैली गद्यात्मक छ । लिपि देवनागरी छ । यस ग्रन्थको राष्ट्रिय अभिलेखालयको प्रतिमा "गुरु पुस्तके प्रथमपत्रादष्ट पत्रान्तं नास्ति" भन्ने कसैले लेखेको छ । त्यसैले यो आदि खण्डित छ । यस ग्रन्थको रचनाकाल अज्ञात छ तापनि यस प्रतिलिपि समय हाल नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयको एक प्रति प्रतिलिपि ग्रन्थमा सम्बत् १८१७ भनी लेखिएको छ । यस ग्रन्थको पुष्पिकामा इतिश्री भारद्वाज कुलप्रसूत पन्थो (पन्तो) पनामक कुर्माचलाश्रित परम्पर प्रेमनिधि शर्मनिर्मिता श्री तन्त्र राजानुमत श्री विद्यानित्य कर्मकमला सम्पूर्णा सम्बत् १८१७ लेखिएको छ ।

काम्यकर्मकमला

(रचनाकाल ×)

यो ग्रन्थ पनि श्री विद्या परम्परामा आश्रित छ । यसमा श्री विद्यासाधकहरूको हितलाई ध्यानमा राखी काम्यकर्म, ग्रहादिपूजा, जीवनमुक्ति प्रयोग, वास्तुपूजा, ललितादिपूजा, कालचक्रनिर्माण, कालचक्रभेद अन्य विविध

४८ तन्त्र साहित्य (विवरणात्मक ग्रन्थ सूची) पृ. १११
गोपीनाथ कविराज ।

४९-५० शाकेष्टेषु नृपोन्मिते क्षदकराख्याने तु वर्षे सितेपक्षे-

मासि नभस्य नामकलितो श्री वामनोद्भूति थौ
श्री मद् हैह्य नाथ पादकरूणा कल्प द्रुमस्या श्रयात्
निर्विहने परिपूरितो द्रुततरं शब्दार्थ चिन्तामणिः

पृ. ३०१ ।

यन्त्रहरू, विद्याकूटभेद, सारस्वत, मृत्युञ्जय एवं त्रिपुरा गौरी आदि विविध विद्याहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

यस ग्रन्थको भाषा सरस तथा शैली गद्यात्मक छ । लिपि देवनागरी छ । नेपाली पाको कागजमा लेखिएको यस ग्रन्थका पाँचौं र ठैठौं पत्र खण्डित छन् । यस ग्रन्थको रचनाकाल अज्ञात छ । यसको पुष्पिका वाक्यमा “इतिश्री भारद्वाजकुल प्रसूतयेतो [पन्तो] पनामक कूर्माचलाश्रित परम्पर प्रेमनिधि शर्म निर्मिता श्री विद्या काम्यकर्मकमला कमला च समाप्ता शुभयस्तु” भन्ने लेखिएको छ ।

नैमित्तिक कर्मकमला

(रचनाकाल ×)

यो श्री विद्या परम्पराश्रित ग्रन्थ हो । यसमा श्री विद्योपासकका लागि आवश्यक विधिविधानहरूको निर्देश गरिएको छ । तर पनि गुरुपूजा मण्डल, नवनाथ पूजा, दमनोत्सव, तथा चैत्रदेखि फाल्गुन पर्यन्त गरिने मासिक तान्त्रिक नैमित्तिक क्रियाकलापहरूको विश्लेषण नै यसको प्रमुख केन्द्र बिन्दु बनेको छ ।

यसको लिपि देवनागरी छ । यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ । भाषा सरल र शैली गद्यात्मक छ । यस ग्रन्थको रचनाकाल अद्यावधि अज्ञात छ । यसको एक प्रतिमात्र नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा मौजुद छ । यस ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा— “इतिश्री भारद्वाज कुल प्रसूत पन्थो [पन्तो] पनामक कूर्माचलाश्रित परम्परः प्रेमनिधि शर्म निर्मिता श्री विद्या नैमित्तिक कर्मकमला सम्पूर्णा” लेखिएको छ ।

जगत्प्रेमोदय

(रचनाकाल शाके १६६३)

यो कृति नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा नभ-

एको र अन्यत्र पनि उपलब्ध नभएकोले यसको प्रकृति र विषय वस्तुबारे जानकारी प्राप्त भएको छैन । तर पनि चिन्तहरण चक्रवर्तीले पं. प्रेमनिधिका कृतिहरूको परिचयको क्रममा यस ग्रन्थको चर्चा गर्दै यस्तो लेख्नु हुन्छ ५१- “जगत्प्रेमोदय १६६३ शकमा निर्माण भएको हो ।” यसको एउ अंगाने प्रायश्चित्तको चर्चा गर्दछ । विद्वान चक्रवर्तीको उक्त कथनलाई यस लेखक पनि सत्य मान्ने पक्षमा छ ।

त्रैलोक्य विजयकवचम्

रचनाकाल ×

(प्रतिलिपि समय सं० १८९७)

यो कवच विषयको महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो । यसमा तीनै लोकको विजयको लागि कवचको उपादेयता, गोपनीयता र विशेषताको परिचय पाइन्छ । यस्तै विविध विचार, विविध मन्त्रहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । यस ग्रन्थमा ‘विवरण’ नामको टीका स्वयं पस्त ले गरेका छन् । यसको रचनाकाल अज्ञात छ तापनि यसको प्रतिलिपि संवत् १९२८ मा पनि हरिभजन पाण्डेले गरेका छन् । यसको भाषा सरस छ । शैली पद्यात्मक छ । यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ र यसको लिपि देवनागरी छ । यस ग्रन्थको पुष्पिका वाक्य-इतिश्री षड्विद्यागमे शांख्यायणतन्त्रे होमविधि विशेष-कथनन्नाम चतुर्विंशः पटलः समाप्तः सम्वत् १८९७ साल मिति भाद्रशुदि ६ रोज ४ शुभम्” लेखिएको छ ।

रित्यप्रयोग रत्नाकर

(रचनाकाल ×)

पस्तको प्रियदेवता कीर्तवीर्यको सदुपासनासंग संबन्धित यस ग्रन्थबाट कवचोवयोगी रित्य, नैमित्तिक

51 [ASB. TTT. P. 189] The work was composed in 1663 S. E. This, at least a part of it, deals with Prayascitta.

From the Journal of the Royal A. S. of Bengal Letters VOL. VI 1940 Art. No 6. Page No 108.

एवं काम्य कृत्यहरूको विरतृत परिचय पाइन्छ ५२। मुख्यतः कार्तवीर्यको पूजा, ध्यान एवं उपासना नै यसको मुख्य विषय हो। यस ग्रन्थलाई लेखकले 'पद्धति'को संज्ञा दिएका छन्। यस ग्रन्थको रचनाकाल अज्ञात छ तापनि यसको निर्माण मल्लादर्श भन्दा पहिले भएको कुरा चाँहि निर्विवाद छ ५३। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। लिपि देवनागरी छ। भाषा सरल र शैली पद्यात्मक छ। यस ग्रन्थको पुष्पिकामा 'इतिश्री नित्यप्रयोगरत्नाकरः संपूर्णम् (संपूर्णः) भन्ने छ।

दीपप्रकाश

[रचनाकाल १६४८]

यस ग्रन्थले पन्तको प्रियदेवता कार्तवीर्यको पूजामा चढाइने नित्य नैमित्तिक एवं काम्यदीप र दीप प्रज्वालन सम्बन्धमा अपनाइने विधि विधानहरूको समेत विस्तृत रूपमा परिचय दिन्छ। यसको भाषा सरल र शैली पद्यात्मक छ। लिपि देवनागरी छ। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। यस ग्रन्थको र मल्लादर्शको रचनाकालको चर्चा गर्दै चिन्तहरण चक्रवर्ती भन्नु हुन्छ— "हामीहरू भन्छौं कि उनले मल्लादर्श र दीपप्रकाशको निर्माण शाके १६४८ मा गरेका थिए ५४। यस ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा "इतिश्री प्रेमनिधिशर्मनिर्मितो दीपप्रकाशः संपूर्णः" भन्ने लेखिएको छ।

भक्तितरङ्गिणी

(रचनाकाल X)

यो प्रामाण्या प्रामाण्य विषयको महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो। यस ग्रन्थको प्रथम तरङ्गमा पन्तले पशुपतादि

तन्त्र शास्त्रको प्रामाणिकता र अप्रामाणिकता बारे विस्तृत चर्चा गरेका छन्। यस नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा प्रथम तरङ्ग मात्र भएकोले अन्य तरङ्गहरूको विषयमा कुनै जानकारी पाउन सकिँदैन। यो तरङ्गमा विभाजित छ। यसको लिपि देवनागरी छ। दार्शनिक भाषा भएकोले यसको शैली कठिन र गद्यात्मक छ। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। यसको रचनाकाल अज्ञात छ। यस ग्रन्थको प्रथम तरङ्गको पुष्पिका वाक्य यस प्रकारको छ: "तज्जे भक्ति तरङ्गिणीति कथिते ग्रन्थे महासुन्दरे पूर्वोप्यर्थं सुधा प्रवाहमिलितो पूर्वस्तरङ्गो गतः"

काम्यदीपदान पद्धति

(रचनाकाल X)

कार्तवीर्यको काम्यदीपदान सम्बन्धमा लेखिएको यो ग्रन्थ हो। यसलाई पन्तले 'नवापद्धति'को संज्ञा दिएका छन् ५५। यो ग्रन्थ लेख्नुमा मुख्यकारण गुरु कृपालाई स्वीकारेका छन् ५६। यो यस विषयको अद्वितीय कृति हो। यसमा धेरै किसिमका दीपहरूको चर्चा छ तापनि विशेष गरेर पञ्चविध तथा सप्तविध, काम्य दीप एवं भेदोपभेद, दीप सम्बन्धी पात्रहरू, आवश्यकीय द्रव्यहरू, कार्यसिद्धि एवं कार्यहीन, स्तोत्र र कवचको समेत विश्लेषण यसमा पाइन्छ। यो तरङ्ग, पटल वा प्रकाश वा निधि आदिमा विभाजित छैन। यसमा गद्य पद्य दुबैको संमिश्रण पाइन्छ। शैली सरस र मनोरम छ। लिपि देवनागरी छ। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। यस ग्रन्थको रचनाकाल अज्ञात छ। यसको पुष्पिका वाक्यमा "इतिश्री भारद्वाजकूल प्रसूत पन्तो पनामक प्रेमनिधिशर्मनिर्मिता काम्यदीपदान पद्धतिः समाप्ता" भन्ने छ।

५२ कवचोपयोगी नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् अस्मात्प्रयोगरत्नाकारतो जानन्तु सुष्पष्टम्। पत्र १।

५३ अनुसरतु तर्हि हैहयपति भक्तितरङ्गिणीमेव-पत्र १।

54 We have told that he composed the Malladarsa and the Dipaprakasa in S. E. 1648 F. J. R. A. S. of Bangal Le-

tters VOL VI, 1940 Art. No. 2.

५५ श्रीमद्गुर्वनुकम्पया च चरिता सेयं नवा पद्धति -पत्र १।

५६ असौ दीप कोप्य प्रथित मतिना प्रेमनिधिना प्रकाश्यः कि वा स्यात् यदि गुरुकृपानाद्भूत फला पत्र १।

प्रायश्चित्त प्रदीप

[रचनाकाल शाके १६४५]

यो प्रायश्चित्त विषयको अनुपम ग्रन्थ हो। यसमा अनु-
पातक, उपपातक, जातिभ्रंसक, संकरीकरण, आदि महा-
पातक र अन्य विविध पापहरूको प्रायश्चित्त विषयमा विस्तृत
विवेचना गरिएको छ। यस ग्रन्थको रचनाकाल शाके
१६४५ हो ५७। यो प्रकाशमा विभाजित छ। यसको
भाषा सरल र शैली दार्शनिक छ। लिपि देवनागरी छ र
यो मध्यदेशीय कागजमा लेखिएको छ।

यस ग्रन्थको रचना सम्बन्धमा विशेष कुरा माथिनै
भनिसकिएको छ तापनि खासगरी यो प्रेमनिधि कै रचना
हो भन्ने कुरालाई यसै ग्रन्थका लाइनहरूले बढी मात्रामा
पुष्टि दिएका छन् ५८। यस प्रकार पं. पन्तले आफ्नो
नाम सुटुक्क घुसाउनु कम बुद्धिमानी होइन। किनभने
आफूले रचेको कृति कसैलाई पनि आफ्नो मुटु भन्दा प्यारो
हुन्छ। तैपनि मलैवम्मको श्रद्धाले उक्त कृतिको अन्त्यमा
चाह्नि यस्तो पुष्पिका वाक्य लेख्न पं. पन्तलाई करैलाग्यो
“इतिश्री गगन गिरिराज चक्र चूडामणि नारायणेत्यादि
विविध विरूदावलि विराजमान मानोन्नत श्री महाराजा—
धिराज मलैवम्मकृतः प्रायश्चित्त प्रदीपः संपूर्णः श्रीराम
सम्बत् १८४७।”

घृतदान पद्धति

[रचनाकालX]

कार्तवीर्यको घृतदाना सम्बन्धमा लेखिएको यो
ग्रन्थ हो। त्यसैले घृतदान सम्बन्धमा नै यसमा विशेष

चर्चा पाइन्छ। यसको अर्को नाम 'सर्पिदोनरत्नम्' हो।
यो गद्य पद्य दुबैमा छ। यसको लिपि देवनागरी छ। यो
नेपाली पाको कागजमा छ। यो तरङ्गादिमा विभाजित
छैन। यस ग्रन्थको रचनाकाल अज्ञात छ। यसको पुष्पिका
वाक्यमा — “श्रीमद्विव्य कार्तवीर्य प्रसादात् प्रादुर्भूते
प्रेमनिध्याख्य विप्रात्।

ग्रन्थे भक्त व्रात सतोषकेऽस्मिन् नित्यं सर्पिर्दानं
रत्नं प्रपूर्णम्

-पृ १४।

श्राद्धकर्मनिधि

[रचनाकालX]

[प्रतिलिपि समय सं १८४७]

धर्मशास्त्रीय यस ग्रन्थलाई लेखकले स्वयं नै
‘निबन्ध’को संज्ञा दिएका छन् ५९। यसमा श्राद्ध, श्राद्धा-
दिनिर्णय, पिण्डदान्दिनिर्णय, अक्षयोदकदान, षोडशश्राद्ध,
आमादि श्राद्धादि निर्णय, कात्यायनोक्त काम्य श्राद्ध, रज-
स्वलादि संस्कार, प्रोषितमरणाशौच, एवं काम्य शौचादि
विविध विषयहरूको विषयमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

यो ग्रन्थ ‘निधि’ मा विभाजित छ। यो श्राद्धा-
दि विषयको एक महत्वपूर्ण कृति हो। तार्किक गद्यात्मक
शैलीमा लेखिएको भए पनि सरल छ। लिपि देवना-
गरी छ। यो नेपाली पाको कागजमा छ। यसको
प्रतिलिपि समय संवत् १८४७ हो ६०। रचनाकाल
अधावधि अज्ञात अवस्थामा छ। यसको पुष्पिका

५७ शाके वेदशर्तुभूपरिमिते मासिच पौषे सिते पक्षे
रामतिथौ गुरौ च दिवसे प्रातः प्रसूर्तिगतः
—पत्र ४३५।

षष्टःप्रकाशः

पत्र ४३५।

५८ यस्य प्रज्वालकः श्री द्विजकुल सुजनि प्रेमनिध्या
ह्वयोऽयम्। प्रायश्चित्त प्रदीपे गत उदित हहापूरि

५९श्राद्धकर्मनिधिरेष निबन्धः पत्र ५१७।

६० संवत् १४७ शुभम्-

पत्र ५५०।

वाक्यमा “इतिश्री भारद्वाज कुल प्रसूत पन्तोपना-
मक कूर्माचलीय प्रेमनिधिशर्मनिर्मितः श्राद्धकर्मनिधि
ग्रन्थः संपूर्णः” भन्ने लेखिएको छ ।

पृथ्वी प्रेमोदय

(रचनाकाल शाके १६५९)

पाप-प्रायश्चित्तको लागि रचिएको यस ग्रन्थले
धर्मशास्त्रीय परम्परामा नयाँ अध्यायको शुरुआत
गरेको छ । यस ग्रन्थलाई पन्तले निबन्धको संज्ञा
दिएका छन्, ६१ । यसमा विशेष गरेर नित्य नैमित्तिक
एवं काम्य-प्रायश्चित्त, प्रायश्चित्त परिभाषा, प्रायश्चित्त
प्रकार, प्रायश्चित्तको लागि विविधव्रत एवं महापातक
प्रायश्चित्त आदि विषयको व्याख्या गरिएको छ ।

व्याख्याको क्रममा विभिन्न दार्शनिकहरूको पूर्व-
पक्षलाई संयुक्तिक खण्डन पनि गरिएको छ । यस
ग्रन्थको रचनाकाल शाके १६५९ हो ६२ । यो उदय-
मा विभाजित छ । यसको शैली दार्शनिक छ । लिपि
देवनागरी छ । यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको
छ । यसको पुष्पिका वाक्य-‘सूपास्यं कृतवीर्यना-
च्युतपदं काश्यां स्थिति सोद्वरेत् यस्मिन्नृत्विगिद्वाग्नि-
संख्य उदयः प्रेमोदये पूरित ।” भन्ने छ ।

नृपश्लोकी

(रचनाकाल X)

यो धर्मशास्त्रीय ग्रन्थ हो । यसमा मानव

जीवन संग संबन्धित महापातक, अतिपातक, उपपातक,
जातिभ्रंसक, अपात्रीकरण, संकरीकरण, मेलिनीकरण
अब कीर्णीकरण र प्रकीर्णक यी दश महापापहरूको
प्रायश्चित्तको बारेमा सूत्र शैलीमा व्याख्या गरिएको
छ । धर्मशास्त्रको परम्परामा सर्वप्रथम सूत्र शैलीको
सूत्रपात गर्ने यो यौटा अद्वितीय ग्रन्थ हो । यो पद्य-
मा छ । यसको रचनाकाल अज्ञात छ । यसको नेपाली
टीका पनि स्वयं पन्तले गरेका छन् । यसको भाषा
सरल र परिष्कृत छ । नेपाली पाको कागजमा
लेखिएको यसको लिपि देवनागरी छ । यस ग्रन्थको
पुष्पिका वाक्यमा “इतिश्री भारद्वाज कुल प्रसूत पन्तो-
पनाम प्रेमनिधिशर्मनिर्मित नृपश्लोकी समाप्ता” भन्ने
लेखिएको छ ।

कुमारशक्ति

(रचनाकाल X)

(प्रतिलिपि समय १८८२)

यो धर्मशास्त्रीय ग्रन्थ हो । यसलाई पन्तले
‘निबन्ध’को संज्ञा दिएका छन्, ६३ । यो ग्रन्थ पृथ्वीपति
शाहको हुकुम बमोजिम राजकुमारहरूको प्रसन्नताको
लागि लेखिएको हो ६४ । यसमा नवराज, तिथि, व्रत,
उपवास, कृष्णजन्माष्टमी व्रत, शिवरात्रि, उपाकर्म काल,
यमद्वितीया आदि विविध विषयको निर्णय गरिएको
छ ।

यो गद्यमा छ । कतै कतै पद्यको संमिश्रण पनि
यसमा पाइन्छ । भाषा सरल एवं लिपि देवनागरी
छ । यसको प्रतिलिपि महादेव नाउँका कुनै नेपाली

६१ पृथ्वी प्रेमोदयोऽप्यंजनित इति मतोऽचर्थनामा-
निबन्धः -पत्र १ ।

६२ नन्देषु क्षितिपाल समितशके मासे शुचावज्जुने
पञ्चे गीष्पतिवारगेरवितिथौ श्री प्रेमनिध्याह्वयः
विप्रःकोऽपिच कार्तवीर्यकरुणा कल्पडुमस्योत्तमम्
विद्वल्लभ्यरसं फलं प्रकटयत्येतन्निबन्धनवम्
पत्र १ ।

६३ सम्यक्बोधयितुं करोमि कुतुकात्कश्चिन्नबन्धं नवम्
-पत्र १ ।

६४ राजकुमाराणां प्रीत्यै कुर्वे कुमारशक्ति द्राक्
-पत्र १ ।

ले गरेका छन् । यसको रचनाकाल अज्ञात छ । यस ग्रन्थको एक प्रति प्रतिलिपि संवत् १८८२ मा भएको थियो ६५ । यसको पुष्पिका वाक्य यस प्रकारको छ "इतिश्री कूर्माचला खण्डलद्वार गीर्वाणगुरु श्री प्रेमनिधिपण्डितनिर्मितायां कुमारशक्तौ प्रथम धारा संपूर्ण (णं)म् शुभमस्तु"

शब्द प्रकाशः

[लेखन समयः X]

यो दीपप्रकाशको टीका ग्रन्थ हो । यस ग्रन्थ बारे चिन्तहरण चक्रवर्ती यस्तो लेख्नु हुन्छ- "आपनो ग्रन्थ ६६ दीप प्रकाश माथि, पन्तले नै गरेको यो टीका हो ।" यो ग्रन्थ यहाँ नभएकोले यसको प्रकृतिबारे यसं भन्न सकिन्न ।

षोडश नित्यातन्त्र टीका

[सुदर्शनाख्या]

[रचनाकालX]

यो षोडश नित्यातन्त्रको टीका ग्रन्थ हो । यस टीकाको नाम सुदर्शन टीका हो । नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयबाट नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयलाई प्राप्त कतिपय पुस्तक मध्ये यो पनि प्राप्त भएको हाल राष्ट्रिय अभिलेखालयको पञ्चम लगत नं ४७८८ बाट देखिन्छ । तर यस विशाल ग्रन्थगार भित्र यो पुस्तक कतातिर रूमल्लिएर रहेको छ अनुसन्धानको सन्दर्भमा खोजी गर्दा पनि तत्कालै पाउन सकिएन ।

एकदिन त यो अवश्य प्राप्त हुन्छ नै । अन्यथा यस ग्रन्थबारे यति नै भन्न सकिन्छ-संभवतः पन्तले यो ग्रन्थ आफ्नो प्रिय पुत्र सुदर्शनको मृत्युको संख्यामा लेखेका थिए ।

जैमिनिसूत्र टीका वा वृत्ति

[रचनाकालX]

यो जैमिनिसूत्रहरूको टीका हो । यसमा जैमिनिसूत्रहरूको सुन्दर ढङ्गले व्याख्या गरिएको छ । यस ग्रन्थको रचनाको मुख्यकारण राजाहरूको भविष्यज्ञान गर्नु नै थियो ६७ । वस्तुतः यस टीका ग्रन्थको नाम के थियो, यहाँको अपूर्ण ग्रन्थबाट जान्न सकिन्न । यस ग्रन्थको लिपि देवनागरी छ । यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ । यसको व्याख्या शैली निकै सरस छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको प्रति अपूर्ण भएकोले यसको रचनाकाल अज्ञात छ ।

शक्तिसंगमतन्त्र टीका

[रचनाकालX]

शक्तिसंगमतन्त्रको यो टीका ग्रन्थ हो । यो यहाँ नभएकोले यसको प्रकृतिबारे केही भन्न सकिन्न । तर पनि अफोच आफ्नो क्याटलोगमा उक्त ग्रन्थबारे यस्तो लेख्नु हुन्छ-"शक्तिसंगमतन्त्रको यो टीका हो" ६८ ।

६५ संवत् १८८२ काश्यां लिखितं महादेवेन शुभम् ।

66 Sabda prakasa (ASB. VIII.-65 III A)

This constitutes a commentary by the author himself on his Dipaprakasa.

From the journal of the Royal

Ariatic Society of Bangal Letters VOL. VI 1940 A. N. 6 Page-No 109.

६७ भाव्यर्थ विज्ञान वशान्महीयसां पत्र १ ।

68 Commentary on the Saktisangamantantra. Cat. cat. I by T. Aufrecht. Page No 364, 623.

मल्लादर्श

(रचना समय:शाके १६४८)

‘शिवताण्डव तन्त्र’ माथि गरिएको यो टीका हो । यसलाई लेखकले ‘मल्लादर्श’को संज्ञा दिएका छन् ६९। यसमा शिवताण्डवीय विषयहरूको व्याख्या सुन्दर ढङ्गमा गरिएको छ । ग्रन्थको बीचमा ठाउँ-ठाउँमा पन्तले गरेको पूर्वपक्षको स्थापना र त्यसको समुचित समाधान-बाट कुनै पनि पाठक चकाचौँध बन्न सक्तछ ।

वौद्धिक प्रखरताले गर्दा भाषामा प्रौढता पाइन्छ । जसले शैली केही कठिन भान हुन्छ । यस ग्रन्थको रचना पन्तले शाके १६४८ मा गरेका थिए ७० । यस कृतिको निर्माणमा प्रमुख कारण राजा ७१ मलैवम्मको आज्ञा थियो । यो नेपाली पाको कागजमा छ । यसको लिपि देवनागरी र नेवारी दुबै छ । यसका कतिपय प्रतिहरू यस रा. अ. मा मौजुद छन् । पुष्पिका वाक्य यस प्रकारको छ - “इतिश्री प्रेमनिधिश्मनिमित्तो मल्लादर्श संपूर्णः शुभमस्तु कामश । शुभम् ।”

६९ शिवताण्डव टीका सौमल्लादर्शाभिधावाची पत्र ८९ ।

निट्काले शिवताण्डवस्य बिहितं सटिप्पणं सत्वरम् -पत्र ८९ ।

७० तेनाष्टावधि (तिथ्यष्टावधि) षडिन्दुशाक ग्रसिता (गण्डिता) न्योऽर्जाधितिर्यर्कः (तिथ्यक)-

७१ तथाण्याज्ञापूतिः कथमयि मलैवम्म नृपतेः पदत्रास्ते हेतुश्चरणकरूणा हैहयपतेः -पत्र ८८ ।